

Fortificaties in Hollantsch Brasil

Theorie en praktijk van enige vestingbouwkundige werken van de West-Indische Compagnie op de noordoostkust van Brazilië

Met dank aan prof. dr. ir. C.L. Temminck Groll

Hannedea C. van Nederveen Meerkerk

Inleiding

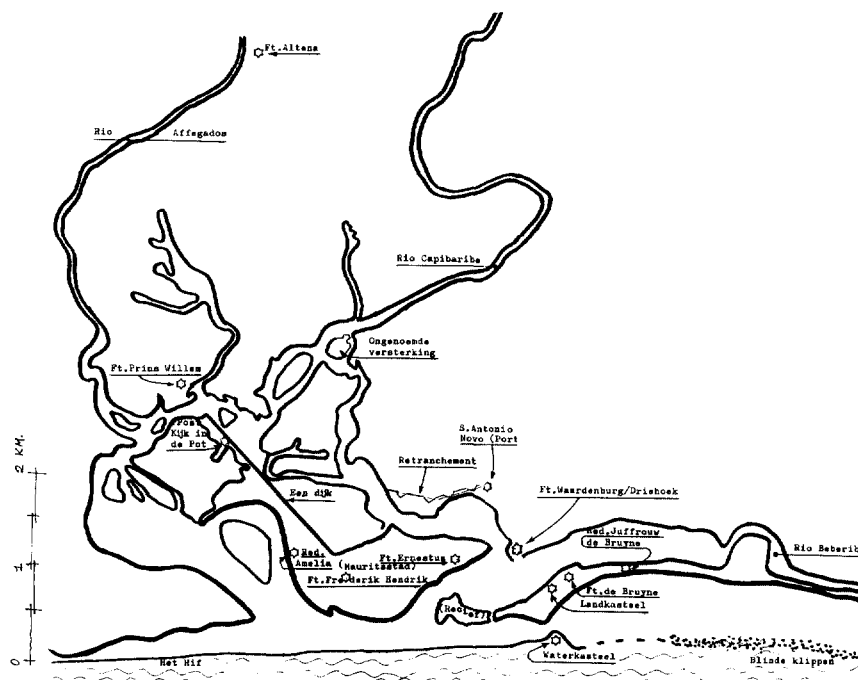
Het lijkt een paradox, maar militaire bouwwerken zijn voor de bestudering van het verleden een even goede historische bron als godshuizen. De tand des tijds stoort zich niet aan functies. Beide typen architectuur zijn nu eenmaal van duurzamer materiaal vervaardigd dan de meeste woonhuizen uit vroeger tijd. Zo blijken voor de koloniaal-historicus juist forten een schat aan informatie te bezitten. Dit niet alleen op het gebied van de *histoire de bataille*, maar ook in architectonisch, stilistisch en sociaal-economisch opzicht.

Vestingwerken namen meestal een dominante geografische positie in de gemeenschap in. Wanneer men op die manier de forten op de noordoostkust van Brazilië bekijkt, krijgt men aanwijzingen over de strategische opvattingen van die tijd, de vorm-technische principes en de oplossingen, die men voor de daarmee samenhangende problematiek zocht.

Na de invasie in Pernambuco in februari 1630, begonnen de Hollanders meteen met het aanpassen van de bestaande Portugese forten die na enkele dagen strijd in hun handen waren gevallen. Maar het belangrijkste voor de consolidatie van het nieuw verworven bezit was de bouw van nieuwe fortificaties. Zo ontstonden in de eerste paar jaar na de invasie de forten Trotschen Duivel (later Frederik Hendrik), Driehoek, De Bruyn, Oranje, Ernestus en Prins Willem. Deze zouden gezamenlijk de voornaamste hoekstenen vormen van de verdedigingsgordel rond de plaatsen Olinda en Mauritsstad-Recife.

De vorm van deze forten verschilde onderling. Maar uit de schaarse plattegronden komt telkens een weldoordacht concept naar voren, dat op zijn minst eenzijdig symmetrisch was en waaruit een systematische vestingbouwkundige benadering blijkt.

In de Noordelijke Nederlanden was sedert 1575 een leerstoel vestingbouwkunde aan de Leidse universiteit ingesteld. Simon Stevin, de in zijn eigen tijd al hoog gewaardeerde adviseur in strategie en 'sterckenbouwing' van Stadhouder Prins Maurits,

Afb. 1. Overzicht van de Forten en Posten in de regio van Mauritsstad/Recife in 1648, door de heer A.F. Lancker te Heerhugowaard welwillend ter beschikking gesteld uit de Atlas van historische forten Overzee onder Nederlandse vlag (1987), Fort Oranje komt vanwege de geografische afstand niet op de plattegrond voor.

was één van de voornaamste docenten. Stevin was een groot kenner van de toen in Europa zeer invloedrijke Italiaanse vestingbouwkundige theorieën. Hij paste deze aan aan de Nederlandse omstandigheden en behoeften. Diverse militaire vestingbouwers uit deze school werden door de West-Indische Compagnie (WIC) in de door haar gekoloniseerde gebieden te werk gesteld. De forten zijn vaak goed bewaard, mede doordat de Portugezen hen later bijna allemaal opnieuw gebruikten. Het is fascinerend om nu aan de palmenstranden aan de overkant van de oceaan renaissancestijl principes van zeventiende-eeuwse vestingwerken te ontmoeten. De hierboven genoemde fortificaties zullen in volgorde van de overgeleverde contemporaine informatie worden besproken.

Planken uit Patria

Voordat aan de bouw van de nieuwe forten begonnen kon worden, moest aan een aantal voorwaarden worden voldaan. Een *conditio sine qua non* was de aanwezigheid van deskundigen ter plekke, die, afgaande op de natuurlijke condities van bodemgesteldheid en ligging van de terreinen bruikbare concepten konden ontwerpen. En voorts diende er uiteraard voldoende en geschikt bouw materiaal te zijn om de bouwwerken op te trekken. Welnu, in dit opzicht werden de 'invasores' niet verwend. De bodem van de delta tussen de riviermondingen van de Capibaribe, Beberibe en Affogados bleek zanderig en zompig en leverde op geen stukken na het goede hout, laat staan natuursteen, om stevige bouwwerken

te construeren. In de archieven van de WIC vindt men dan ook naast verzoeken om het zenden van ingenieurs, talloze aanvraaglijsten voor balken en planken en het bijbehorende gereedschap. Het binnenlopen van een schip met dit soort lading aan boord was in het Recife van die dagen telkens weer een vreugdevolle gebeurtenis.

Overigens had dit gebrek aan bouw materiaal de Portugezen er al in de zestiende eeuw toe gebracht om in de scheepsruimen steen uit Portugal en India als ballast mee te voeren. Latere exploratie van het Braziliaanse binnenland zou aantonen dat er ook daar voldoende geschikte houtsoorten en goede natuursteen te vinden was. Maar de Hollanders waren in 1630 natuurlijk nog niet zover en zij volstonden met de planken uit Patria, die trouwens op hun beurt uit Noorwegen en het Oostzee-gebied afkomstig waren. Het daar groeiende dennehout had een vaste vezelstructuur, die in het tropische klimaat goed voldeed.

Bouwmeester

De vestingbouwer Tobias Commersteyn was van meet af aan in Brazilië aanwezig. Hij ontwierp het vijfhoekige fort aan de westkant van het eiland Antônio Vaz, waarop later de uitleg van het eigenlijke Recife, 'Mauritsstad', zou verrijzen.

Dit fort werd het paradepaardje van de Nederlandse kolonie en gaf in zijn benaming van het eerste uur, 'Trotsch den Duivel', iets weer van de hooggespannen verwachtingen die er aan dit verdedigingswerk verbonden waren. De bouwwerkzaamheden werden uitgevoerd door Pieter van Bueren, die als kolonist al vóór de Nederlandse bezetting in het land aanwezig was. Zulks tot grote opluchting van de commandant, generaal Diederik van Waerdenburg, omdat de deskundige Commersteyn door ziekte was gedwongen al in de loop van 1630 naar het vaderland terug te keren (in 1637 zullen we hem wederom in Brazilië aantreffen, dan onder het gouvernement van Johan Maurits, graaf van Nassau-Siegen).¹ Van Bueren werkte nauw samen met de (vermoedelijk Duitse) ingenieur Andreas Drewisch, die een van de eerste exacte kaarten van het kustgebied maakte.² Hun assistent, ene Sems, was een jonge man, die niet dezelfde kan zijn geweest als de stadsontwerper Johan Sems, die toentertijd 58 of 59 jaar oud was en zo vermaard, dat tijdens zijn aanwezigheid in Brazilië in de annalen op zijn minst zijn voornaam overgeleverd zou zijn.

De bouwactiviteiten vergden veel personeel en een brief van 7 september 1630 aan de Heren XIX van de WIC bevatte het verzoek tot het sturen van 'een meester-steenhouwer met 12 helpers; een meester-timmerman met zes knechten; een slotenmaker, tevens keur-meester van sloten; twee goede bouwmeesters; een meester-bolwerker; een ingenieur, deze beide laatsten tevens bouwmeesters'.³

De WIC zag de redelijkheid van dit verzoek in en het feit, dat zoveel van de in Brazilië opererende Nederlanders bouwmeesters waren, getuigt ervan, dat de vestingbouw haar volle aandacht had. De volgende namen van bouwmeesters of 'fabrieken' zijn bekend: Frederik Pistor, Egbert Vaer, Pieter Schilder, Haje Dircksz, Hendrik en Nicolaes van Berchem en Willem en Quirijn van Lobbrecht, zoons van de Utrechtse bouwmeester Frederik Matthijs van Lobbrecht.⁴ Laatstgenoemde was zeer nauw betrokken bij het ontwerp en de uitvoering van de stadsuitleg van Utrecht en het is niet ondenkbaar, dat het latere plan van Mauritsstad via de Lobbrechtfamilie beïnvloed is.

Van Franse afkomst was de bouwmeester R(h)ené de Monchy, die onder andere in 1638 op last van Johan Maurits van Nassau de oorspronkelijke plaats Recife op de landtong geheel omwalde en van palissaden en enige bolwerken voorzag.

Een van de meest tot de verbeelding sprekende figuren was Cristóvão Alves, een vestingbouwer, die aanvankelijk in Portugese dienst werkte, maar die in 1630 het Nederlandse kamp koos. Voor zijn landgenoten had hij het sterke ronde, stenen fort op de punt van het rif voor Recife ontworpen, het 'Forte do Mar', door de Hollanders het 'Waterkasteel' genoemd. Ook is hij de ontwerper en uitvoerder van het fort 'Sao Jorge' op de rijkust tussen Olinda en Recife, (het 'Landkasteel'). In dienst van de WIC werkte hij mee aan ontwerp en uitvoering van diverse vestingwerken. In 1644 tekende hij de beroemde brug tussen Recife en Mauritsstad, waarvan Johan Maurits van Nassau de auctor intellectualis was.

Alvares' latere voorstel tot wijziging van zijn oorspronkelijke plan, om, in verband met de te sterk gebleken stroming in het midden van de rivier, tot een boogvormige pijlerconstructie over te gaan, werd door het stadsbestuur in de wind geslagen. Hierdoor dreigde de bouw van deze brug fataal te stagneren. Het is aan persoonlijk ingrijpen van de gouverneur te danken, dat de brug toch nog afgebouwd werd, zij het op een eenvoudiger manier, dan volgens de ideeën van Alvares.⁵ Overigens werd Alvares pas na langdurig procederen voor zijn diensten door de WIV betaald.

Men zou uit de politieke overstap van Alvares kunnen opmaken dat hij van 'nieuw-christelijke' afkomst was. In de Hollandse periode was het voor de nakomelingen van de tot christen bekeerde joden, die in de zestiende eeuw uit Portugal naar Brazilië waren geëmigreerd, aantrekkelijk en mogelijk, om tot het oude geloof terug te keren, of om zich naar believen in beide sociale circuits te bewegen. De kolonisten, die in 1630 de zijde van de Hollanders kozen, behoorden vrijwel allen tot deze bevolkingsgroep.

Bronnen

Het is met het bronnenmateriaal aangaande de forten van Brazilië droef gesteld. Naast algemene theoretische werken uit Europa, inventarislijsten en enkele rapportages en reisjournalen zijn er geen specifieke verhandelingen over de vormconcepten, de strategische projectie of specifieke materiaalkeuze voor de bouw van de Braziliaanse forten overgeleverd.

Aan Portugese zijde bestaat er een instructieboek voor vestingbouwers, 'Methodo Lusitano de Desenhar as Fortificações das Praças Regulares e Irrregulares', maar dit verscheen pas in 1680, dus een halve eeuw na de eerste Hollandse forten op de kust van Brasil.⁶

Functioneel voor de koloniale vestingbouwers uit die periode was wel het geschrift van Stevin uit 1594, 'De stercktenbouwing'. Hierboven is reeds aangegeven, dat de ontwerpen van de vroege Hollands-Braziliaanse forten naar de in dit boek vermelde informatie zijn te herleiden.⁷ Hiervoor zijn met name de drie plattegronden interessant, die zich in het overzees historisch archief van Lissabon bevinden en waarvan ik in 1982 facsimilia aantrof in het archief van de Faculteit voor humaniora aan de federale universiteit van Pernambuco te Recife. Het betreft plattegronden uit 1763, copieën van verdwenen originelen, uit de Hollandse periode of kort daarna van de forten Trotsch den Duivel, De Bruyn en Oranje.⁸

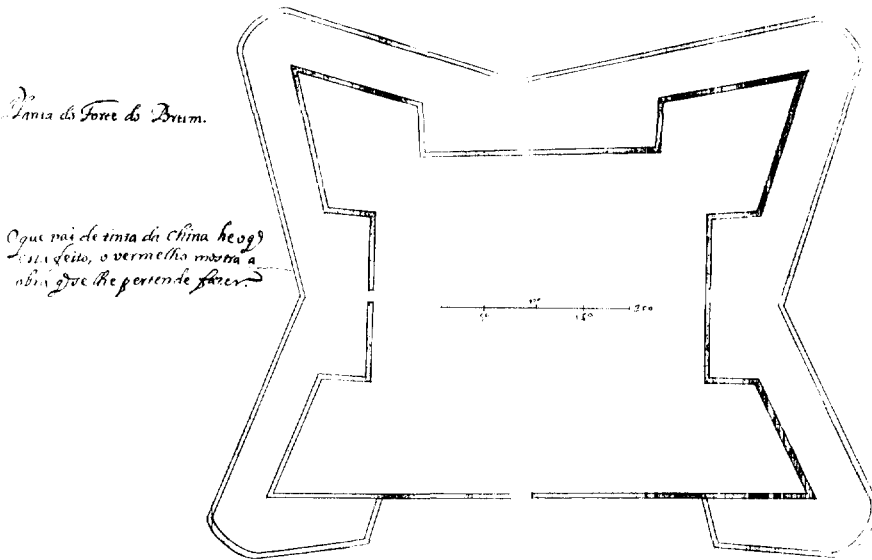
Een alleraardigste bron is ook het dagboek van een Duitse huurling, Ambrosius Richshoffer, die in 1629 in Amsterdam aanmonsterde, de invasie van 1630 meemaakte en tot 1632 in Brazilië verbleef. Zijn compagnie had herhaaldelijk de opdracht het werkvolk van de nieuwe forten tegen vijandelijke aanvallen te beschermen. Zodoende was hij in staat het bouwproces van nabij te volgen. Behalve over 'Trotz dem Teuffel' verhaalt hij in soms vermakelijke taal van de werkzaamheden aan Fort Driehoek, van de invasie op het eiland Itamaracá en de bouw van Fort Oranje aldaar.⁹

Fort Trotsch den Duivel

Fort Trotsch den Duivel was het meest spectaculaire fort van de Hollandse vestingbouw in Brazilië. Het was vijfhoekig van vorm en heette dan ook al spoedig minder uitdagend Vijfhoek en nog later Frederik Hendrik. Richshoffers eerste vermelding van Trotsch den Duivel dateert van 27 september 1630.¹⁰

(-) '*hat man ein Schanz auff Insuy! Antoni Vas ausgesteckt, welche Trotz dem Teuffel is genennet worden*'.

Twee en een halve week later komen zij wat aan de weet over de wijze waarop de opbouw en de palissaden gemaakt werden: (-) '*ist an der Schantz, Trotz dem Teuffel, zu bauen angefangen worden, und dasselben ein höltzern Wambs mit zwo Batterien aufgeschlagen, vier Feldstücklein darauß*

Afb. 3. Plattegrond van Fort De Bruyn. Arquivo Histórico Ultramarino, folder XX nr. 290, Lissabon. Opmerkelijk is, dat het facsimile in Recife getrouw het origineel, in twee kleuren is vervaardigd.

Ter vergelijking: op Frederik Hendrik stonden in 1654 twaalf ijzeren en vijf bronzen stukken en op Driehoek twee van ijzer en twee van brons, maar beide categorieën waren hier van lichter kaliber, dan die op de beide andere forten.¹³

Tegenwoordig is een van de bezienswaardigheden van Fort De Bruyn (Portugees: 'Forte do Brum') een cel, waarin een Brabantse kolonist, Adriaen Verdonck, gevangen zou hebben gezeten, die in 1630 gegevens over de Hollandse troepensterkte aan de Portugezen doorspeelde en die van plan was de legertop tijdens een feestje dronken te voeren en te verraden.

In Richshoffers relaas leest men tussen de regels door de gruwel van het proces, dat zich ongeveer als volgt heeft toegedragen. 'Verdunck', zoals Richshoffer hem noemt, ondernam een ontsnapingspoging, werd gepakt, gemarteld en overleed 's-anderen-daags aan zijn verwondingen. 'Gott sey Lob', want de rechter, in de persoon van generaal Van Waerdenburg zelve, veroordeelde de verrader posthuum tot het laten slepen van zijn lichaam aan twee touwen door vier 'Moriaenen' vanuit zijn cel naar de galgenplaats buiten het fort. Hier werd het lijk alsnog gehangen en vervolgens gevierendeeld, nadat er eerst twee vingers en het hoofd van waren afgehouden.

'Den Kopf auff einem hohen Pfahl bey dem Hornwerck an der Schantz de Brün, am Strandt gesteckt, das eine Viertel bey dem Fünthuck oder Trotz dem Teuffel, das andere vor die neue Schantz Guck int Podt an einem Galgen auffgehencket'.

Volledigheidshalve: de overgebleven twee lichaamsstukken werden in Olinda boven op de berg bij Richshoffers convooi gehangen, hetgeen hij maar matig vond.¹⁴ Of de bewuste cel inderdaad die van Verdonck geweest is, is discutabel, aangezien

de Portugezen het fort in de achttiende eeuw grondig hebben gerestaureerd. Op de plattegrond van Fort De Bruyn uit Lissabon zijn de restauratie-plannen duidelijk zichtbaar, want in zwarte inkt is de Hollandse situatie weergegeven en met rode inkt de voorgenomen renovatie. Wel kwam deze grotendeels overeen met het Hollandse grondplan.

Fort Oranje

Fort Oranje ligt op het eiland Itamaracá, ongeveer vijftien zeemijlen ten Noorden van Recife, voor de kustgrens tussen de staten Pernambuco en Paraíba.

De geografische ligging, de rijkdom aan zoetwaterbronnen en de vruchtbare bodemgesteldheid maakten Itamaracá (in die tijd ook 'Tamaracá' of 'Tamarica' genoemd; 'l' betekent in de indiaanse Tupi-talengroep 'water') tot een begeerd oord. Het zou dan ook vier jaar duren, voordat de Portugezen van het eiland verdreven waren.

Oranje dateert uit 1633, dus van na het verblijf van Ambrosius Richshoffer in Brazilië, maar deze weet over de begintijd wel het een en ander te berichten, want: op 12 april 1631 ging Richshoffer met zijn kolonel, Steyn von Callenfels:

*(-) 'desz Havens und Castells zu Tamarica sich zu impatronieren, damit die Spanischen Schiff nicht mehr daselbsten einlaufen und dem feind etwas zuführen könnten, dann solches gar ein bequemer ort war, nicht sonderlich weit unter der Stadt Olinda auff der Norder seiten gelegen'.*¹⁵

Toen nog kapitein, later opperbevelhebber Sigismund von Schoppe kwam na een paar dagen in een sloep even over naar Olinda met de melding, dat men zich 'unter dem castell vergraben hat'.

Maar tevergeefs zou men trachten het grote fort op de berg, 'Nossa Senhora de Conceição', op de Portugezen te veroveren. Wel slaagde men erin een versterking op te werpen:

(-) 'und ein Hornwerck davor gemacht werden, und denselben von unterschiedenen Orten zu bestreichen'.

Dit was het voorspel tot het zware Fort Oranje dat gebouwd werd in 1633. Van hieruit slaagde Von Schoppe er in 1634 in het fort Conceição binnen te dringen, waar hij zich sindsdien met vrouw en kinderen vestigde om het pas in 1654 te verlaten. Deze capitulatie zou de genadeslag voor het Hollandse Bewind betekenen.

Fort Oranje werd ontworpen en uitgevoerd door Pieter van Bueren, bijgestaan door Andreas Drewisch en wellicht Cristóvão Alvares.¹⁶ Aanvankelijk bestond het gebouw uit leem en hout, maar in 1638 werd het in opdracht van Johan Maurits van Nassau grondig vergroot, voor een deel in natuursteen en deels in baksteen, dat in die jaren veelvuldig ter plekke werd gefabriceerd. Deze renovatie geschiedde onder supervisie van de naar Brazilië teruggekeerde Tobias Commersteijn, die hier zelfs huwde en twee kinderen kreeg, waarvan er een door zijn collega Willem van Lobbrecht ten doop zou worden gehouden.¹⁷ Commersteijns medewerker in die tijd was Cristóvão Alvares.

De vierkante plattegrond is conform de al meermalen ter sprake gekomen klassiek-Italiaanse opvatting die in de zeventiende eeuw nog steeds opgeld deed. Maar dit fort onderscheidt zich door de opvallende, dubbele, in een bocht lopende en van valheken voorziene ingangspartij. Deze entree was opgezet volgens de traditie à la Caernavon (ca 1283) welke nadien op diverse plaatsen in Europa is toegepast. Bij mijn weten is de entree van Fort Oranje op Itamaracá de introductie op het Latijns-Amerikaanse continent van dit, waarschijnlijk door kruisridders naar Europa gebrachte, systeem.

Op de plattegrond uit 1763 is duidelijk de indeling van het fort te zien, de locatie van de soldatenverblijven, de put en het kruithuis. De meest recente restauratie (jaren-70) is ondermeer op deze afbeelding gebaseerd.

In 1645 werden de forten op Itamaracá grondig versterkt. De koopman Johan Nieuhof die in dienst van de WIC van 1640 tot 1649 in Brazilië verbleef en in Recife enige tijd het beheer over de suikerwaag voerde, weet hierover in zijn reisjournaal het volgende te vertellen:

'Ook wert het fort om de kerk (Conceição) en het fort Oranje met stormpalen voorsien. Voorts vonden de Hoge Raden, op aenschrijven van den oversten luitenant Garsman en Dortmon, goet het fort om de kerk met een conterscharp te versterken, om een Comp. Brasiliaenen met hunnen vrouwen en kinderen daer in te logeren, en als-

dan de rest van de Brasiliaanen na benden in het fort Oranje te brengen, om des te beter verzekert te zijn. Men deed ook de reduit, tot bevrijding van de waterplaetse, in aller maniere op en gansch weerbaer tegen een aenval te maken: alzoo dat fort zonder water niet houwbaer geoordeelt wert, noch waerdigh om de kosten tot verstercking daer aen te doen'.¹⁸

Deze passage toont aan dat de put die bij de opgravingen rond 1975 midden op het plein binnen Fort Oranje werd aangetroffen en die opgetrokken bleek uit gele 'Jsselsteentjes' voor de watervoorziening niet voldoende was. En tevens dat de vroede vaderen de kleintjes betreffende kosten en baat niet uit het oog verloren. Hadden zij dit wel gedaan, dan was het met de Braziliaans-Nederlandse geschiedenis ongetwijfeld anders gelopen.

Fort Ernestus

Fort Ernestus was een schans uit 1630, die om een bestaand Franciscaans klooster, Santo Antonio, heen gebouwd was. Het lag op de andere punt van het eiland António Vaz en was dus de tegenhanger van Fort Frederik Hendrik. Deze versterking werd in de komende jaren steeds meer uitgebreid, tot er een echt fort ontstond, dat met Fort Driehoek tegen aanvallen, die vanuit het binnenland en via de rivier de Capibaribe konden komen, gericht was. De naam 'Ernestus' had het fort al vanaf het eerste begin, dus de veronderstelling, dat het naar de in 1638 bij Bahia omgekomen jongere broer van Johan Maurits, Johan Ernst, genoemd zou zijn, is onjuist. Behalve de markante afbeeldingen op diverse landkaarten, is van dit fort niets over. Momenteel staat in Recife op die plaats het gouvernementsgebouw, waarin in het

trappenhuis een glas-in-lood raam is aangebracht, waarop Johan Maurits van Nassau staat afgebeeld in zijn hoedanigheid van gouverneur, terwijl hij in 1638 de instelling bekend maakt van de gemeenteraad waarin alle lagen van de bevolking vertegenwoordigd waren. In de Braziliaanse en met name de Pernambucaanse samenleving wordt deze proclamatie algemeen als het eerste blijk van democratisch beginsel *avant-la-lettre* beschouwd.¹⁹

Fort Prins Willem

Van Fort Prins Willem (1633) bestaan geen plattegronden of bouwtekeningen meer. Wel is er een tekening van Frans Post, de schilder van zeeslagen, kaarten, landschappen, flora en fauna, die evenals zijn collega Albert Eeckhout als documentalist door Johan Maurits in 1636 persoonlijk was gecontracteerd. Van deze tekening werd door Jan Brosterhuis een gravure gestoken ten behoeve van de uitgave in 1647 van de geschiedenis van het gouverneurschap van Johan Maurits van Nassau door Caspar Barlaeus, *Rerum per octennium in Brasilia*.²⁰ De tekening toont een fors opgezet houten bouwwerk op een aarden wal, omringd door een zo op het oog aandoenlijk naief stelsel van palen, dat nochtans weldegelijk op zijn verdedigende functie berekend was. Prins Willem verdedigde de monding van de rivier de Affogados en daarmee een deel van de route langs de kust zuidwaarts, naar de suikervelden van Pernambuco, het latere Alagoas en Sergipe.

Slotopmerkingen

Het aantal Hollandse koloniale forten *all over the world*, was niet gering, Temminck

Groll noemde in zijn artikel in het jaarboek van Menno van Coehoorn 1989-1990 een aantal van rond de 85. Hiervan betrof het merendeel originele ontwerpen en slechts een minderheid beruiste op vroegere forten, veelal van Portugese makelij.²¹ De recent verschenen grote inventarisatie van Lancker omvat maar liefst 700 Nederlandse koloniale forten en handelsposten.²² Langs de Hollands-Braziliaanse kuststrook lagen in 1654 39 forten en schansen, de kleinere bolwerken met vaak maar één stuk geschut niet meegerekend. Dit impliceert de importantie die aan de verdediging van de Braziliaanse kolonie, gehecht werd. De neergang en tenslotte ondergang van het gebied voor de WIC is te danken aan het feit, dat de defensie-uitgaven onevenredig hoog werden geacht in verhouding tot het gewenste inkomen. De strategische condities tot behoud van het gebied waren in elk geval aanwezig.

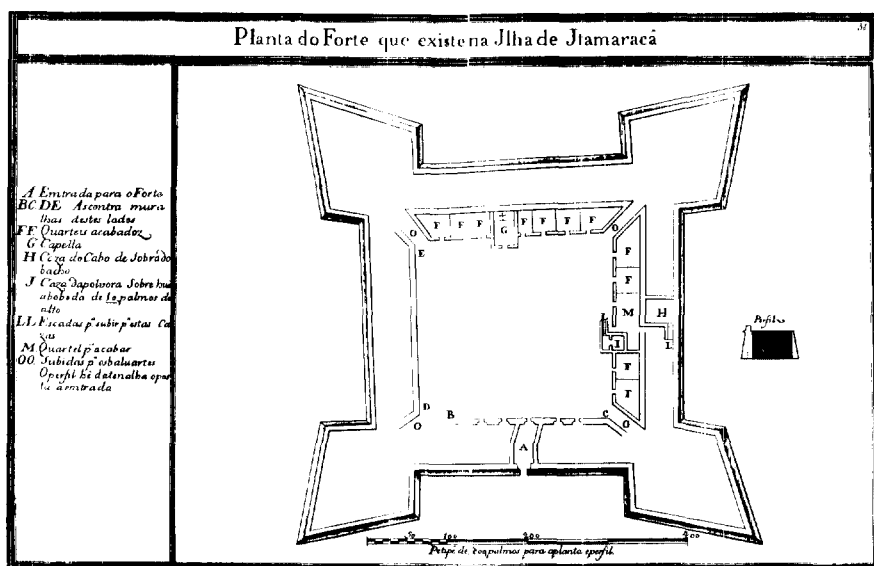
Het is niet onaannemelijk dat Zacharias Wagner, een huurling uit Dresden, die als soldaat en als huishoudelijk secretaris van Johan Maurits in Brazilië verbleef, de tekenaar is geweest van de oorspronkelijke versie van de plattegrond uit 1763 van Fort Oranje en wellicht ook van die van de forten Frederik Hendrik en De Bruyn. Wagner, als 'Wagenaer' later gouverneur van Kaap de Goede Hoop, projecteerde rond 1679 een nieuw fort bij die plaats, waarover hij het ambachtskwartier ontwierp. De daarvoor overgeleverde tekening vertoont een verrassende stilistische overeenkomst met de Braziliaanse plattegronden.²³ Nader onderzoek zou kunnen uitwijzen of Wagner de oorspronkelijke tekenaar is geweest van die achttiende-eeuwse plattegronden uit Lisabon.

Temminck Groll wijst in voornoemd artikel onder meer op de vorm van de door de Hollanders buiten Europa gebouwde forten, waarvan er in zijn lijst dertien voorkomen met een vijfhoekige vorm.²⁴

Het pentagon had in de van kabbalistiek doordrenkte kerkelijke, militaire en civiele architectuur uit de vijftiende en zestiende eeuw, een mystieke betekenis. Het cijfer vijf leverde een twee-zijdig symmetrische figuur op en was daarmee een symbool van de onvolkomenheid van de mens in vergelijking tot God en het paradijs, die bij voorkeur met de getallen 7 en 8 werden gesymboliseerd. De reductie in de zeventiende eeuw van het aantal bastions van vijf tot vier toont aan, dat men de mystiek van weleer had ingeruild voor een pragmatischer visie op de functie van het fort.

'Cinco Pontas' bevindt zich in dit opzicht in het goede gezelschap van de WIC-forten 'Amsterdam' te Nieuw-Amsterdam (1625) en 'Amsterdam' te Willemstad op Curaçao (1635)

Desondanks bleef er in het zakelijk georiënteerde Nederland een element van symboliek met de vestingbouw verbonden en wel

Afb. 4. Plattegrond van Fort Oranje op het eiland Itamaracá. Verdere opmerkingen als bij fig. 2.

Afb. 5. Frans Post, Fort Prins Willem, 1638, gravure naar een origineel, gestoken door Jan Brosterhuis in 1644. In: Barlaeus, *Rerum per octennium in Brasilia et alibi gestarum sub praefectura Illustrissimi Comitis J. Maurittii Nassoviae etc. Historia*, Leiden 1647, plaat 34.

in de naamgeving. Vernoeming naar hoogwaardigheidsbekleders of geliefde personen en naar belangrijke plaatsen betekenden een eerbetoon. Voor Brazilië zijn hiervan onder andere de voorbeelden te noemen van de naar stadhouders genoemde forten Prins Willem en Prins Maurits (een klein fort aan de monding van de rivier de Sao Francisco bij Penedo in Alagoas), of de naar commandanten en WIC-bestuurders zelf genoemde forten Waerdenburg, De Bruyn, Van der Dussen en Gijsselingh (ten Zuiden van Prins Willem) en fort Ceulen (Paraíba). Dat 'Trotsch den Duivel' een al te onconventionele verzuchting zou blijken, is in dit opzicht te betreuren. Het ooit zo machtige fort heeft dan ook evenmin als zijn oorspronkelijke naam, zijn vorm overleefd. Dit neemt niet weg, dat een bezoek aan dit in de jaren zeventig door het Pernambucoanse instituut voor monumentenzorg fraai gerestaureerde bouwwerk, mede vanwege zijn tegenwoordige culturele functie, van harte wordt aanbevolen.^{2b}

Noten

1. Hannedea C. van Nederveen Meerkerk, *Recife. The rise of a 17th century trade city from a cultural-historical perspective*, Assen/Maastricht 1989 (proefschrift T.U. Delft 1988), p. 51.
2. Andreas Dreuwish, kaart van Pernambuco met de situatie in 1630, gekleurde ets, Stichting Atlas van Stolk nr. 1711, Rotterdam.
3. Algemeen Rijks Archief (ARA), Oude West Indische Compagnie (OWIC), doos 49 brief gedateerd 7 september 1630.
4. Van Nederveen, o.c. p. 52.
5. ibidem, pp 100-104, Assen/Maastricht 1989. Op pagina 103 treft men de eerste in Nederland gepubliceerde afbeelding aan van het ontwerp van deze brug uit 1644. Pas in 1865 zou deze worden vervangen. Zie tevens: Van

Nederveen, *De ontstaansgeschiedenis van Recife in cultuur-historisch perspectief*, in *Bulletin KNOB* jrg. 87 no. 6, Zutphen 1988, p. 268.

6. J.L. Motta Menezes en M. do Rosário Rosa Rodrigues, *Fortificações Portuguesas no Nordeste do Brasil*, séc. 16-18, Recife 1986, p. 18.
7. Simon Stevin, *De stercktebouwingh*, Leiden 1594, in: E.R.M. Taverne, *In 't land van belofte, in de nieuwe stad. Ideaal en werkelijkheid van de stadsuitleg in de Republiek 1580-1680*, Maarssen 1978, pp 55-58.
8. Deze zeldzame plattegronden bevinden zich in het Arquivo Histórico Ultramarino te Lisbon. De plattegrond van Fort De Bruyn is de enige genummerde. De hierop aangetroffen datering van 1763 is ook voor de andere twee plattegronden aangehouden. De facsimilia in het archief van de Faculdade de História e Humaniora da Universidade Federal do Pernambuco te Recife hebben eveneens geen aparte nummering.
9. Ambrosius Richshoffer, *Reise nach Brasilien, 1629-1632*, in de uitgave van: S.P. l'Honoré Naber, *Reisebeschreibungen von Deutschen Beamten und Kriegsleuten im Dienste der Niederländischen West- und Ost-Indischen Kompagnien 1602-1797*, Den Haag 1930.
10. ibidem, pp 64-73 voornamelijk over Fort Frederik Hendrik.
11. Sinds 1582 was in Holland en Zeeland de Gregoriaanse tijdrekening ingevoerd. Deze zogenaamde 'Nieuwe Stijl' kwam in de plaats van de 'Oude Stijl', de Juliaanse tijdrekening. De Nieuwe Stijl gold ook voor Hollantsch Brasil. Richshoffer rekende met de Oude Stijl; de Nieuwe werd pas in 1672 in zijn geboortestad Straatsburg ingevoerd. Dit houdt in, dat bij zijn dateringen 'eigenlijk' tien dagen bijgeteld moeten worden.
12. Richshoffer over Fort Driehoek vanaf p. 71.
13. J.A. Gonsalves de Mello, A. *Rendição dos Holandeses no Recife (1654)*, Recife 1979, pp 76-77.
14. Richshoffer, o.c. p. 77.
15. Richshoffer over Itamaracá, op. cit. p. 78 e.v.
16. Van Nederveen, o.c. 1, p. 64.
17. ibidem, p. 131.

18. J. Nieuhof, *Gedenkwaardige Brasiliaensche Zee en Lant Reize*, Amsterdam 1682, p. 36.
19. Informatie van Prof. Dr. Ruy dos Santos Pereira te Recife, 1982.
20. Caspar Barlaeus, *Rerum per octennium in Brasilia et alibi nuper gestarum, sub praefectura Illustrissimi J. Nassoviae etc. Comitiss, nunc vesaliae Gubernatoris & Equitatus Foederatorum Belgii Ordd. sub Auriaco Ductoris. Historia*, Amsterdam 1647; Kleef 1660. Voor dit boek maakte Frans Post 29 van de 55 afbeeldingen, waaronder verschillende forten.
21. C.L. Temminck Groll, 'Vijf-Vier-Drie-Twee-Een. Vanuit Nederland gestichte forten in andere werelddelen', in: Stichting Menno van Coehoorn, *Jaarboek 1989-1990*, pp 103-120.
22. A.F. Lancker, *Atlas van historische Forten Overzee onder Nederlandse Vlag, ...* 1987.
23. K. Zandvliet, 'Joan Blaeu's Boeck vol Kaerten en Beschrijvingen van de Oostindische Compagnie', in: *Catalogus Johannes Vingbooms*, Den Haag 198.; over Zacharias Wagenaer: pp 60-67.
24. Temminck Groll, o.c. pp 103-109.
25. Voor de geschiedenis van de Sociedade do Patrimônio Histórico e Artístico Nacional (SPHAN), waarvan de werkzaamheden vergelijkbaar zijn met de Nederlandse Rijksdienst voor Monumentenzorg, vide Van Nederveen, o.c. pp 359-361.

Dr. Hannedea van Nederveen Meerkerk promoveerde in 1988 op het proefschrift '*Recife, the rise of a 17th century trade city from a cultural historical perspective*'.